

วิเคราะห์ภาษาบาลีในพระราชนิพนธ์

เป็นที่ทราบกันว่าภาษาในบทพระราชนิพนธ์ทุกประเภทมีความเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตน จนมีคำกล่าวทั่วไปในหมู่นักภาษาบาลีว่า “ศัพท์บาลีพระจอมเกล้าฯ หรือสำนวนพระจอมเกล้าฯ” เป็นต้น เป็นสาเหตุให้เข้าใจได้ว่าบาลีพระจอมเกล้าฯ แปรจากสำนวนบาลีอื่นๆ ที่ผ่านมา ผู้วิจัยจะได้ศึกษาตามลำดับ ดังนี้

๔.๑ ลักษณะพิเศษของภาษาบาลีในพระราชนิพนธ์

ภาษาบาลีที่ทรงนำมาใช้ในงานพระราชนิพนธ์ ส่วนหนึ่งทรงนำมาจากภาษาบาลีที่มีในพระไตรปิฎก และอรรถกถา แต่อีกส่วนหนึ่งทรงผูกศัพท์ขึ้นใช้ใหม่เป็นกรณีพิเศษ เพื่อให้เหมาะแก่เนื้อหาของเรื่องนั้นๆ ผู้วิจัยจะศึกษาวิธีพิเศษเหล่านั้น ดังต่อไปนี้

๔.๑.๑ วิธีการสร้างวิสามันนาม

ลักษณะการสร้างศัพท์เช่นนี้ ได้รับการสืบทอดมาจากงานวรรณคดีภาษาบาลีในประเทศไทยยุคแรกๆ มาถึงยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น คือ สิทฺธิคนิทาน จามเทวีวงศ์ รัตนพิมวงส์ ชินกาลมาลี สังคีตยวงศ์ เป็นต้น^๑ นักวรรณกรรมภาษาบาลีเหล่านั้น ต่างล้วนมีวิธีการสร้างศัพท์วิสามันนามเช่นเดียวกันนี้ ในพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีแห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คำวิสามันนามพบมากที่สุด ในพระราชนิพนธ์เรื่องพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ สมณสาส์น และตำนานพระแก้วมรกต ตามลำดับ

สาเหตุที่สร้างวิสามันนามขึ้นใหม่ เพราะที่ไม่มีศัพท์บาลีอื่นที่สามารถจะนำมาใช้แทนศัพท์บางศัพท์ได้ความหมายสมบูรณ์เท่าศัพท์เดิม ในกรณีเช่นนี้ จึงทรงสร้างขึ้นศัพท์ใหม่โดยส่วนมากศัพท์เหล่านั้นเกี่ยวกับชื่อบุคคลและสถานที่ มีชื่อหมู่บ้าน ชื่อเมือง(จังหวัด) เป็นต้น ผู้วิจัยได้ศึกษาและแยกวิธีสร้างคำภาษาบาลีเหล่านั้นได้ ๔ วิธี ดังนี้

^๑ รองศาสตราจารย์ ดร.สุภาพรรณ ณ บางช้าง, วรรณนาการงานเขียนภาษาบาลีในประเทศไทย : จารึก ตำนานพงศาวดาร สาส์น ประกาศ หน้า ๔๔๘.

๔.๑.๑.๑ ใช้คำไทยผสมกับภาษาบาลี-สันสกฤต

ศัพท์ภาษาบาลี ที่ต้องใช้วิธีการสร้างเช่นนี้เกิดขึ้นได้ในกรณีที่คำไทยนั้นไม่สามารถแปลเป็นภาษาบาลีหรือสันสกฤตได้ จึงต้องคงศัพท์เดิมไว้แล้วผสมกับภาษาบาลีหรือสันสกฤตไว้ มีลักษณะศัพท์ดังนี้

บ้านชู้ดักขณน	เป็น	ชู้ดักขณนคาม ^๒
ภูเขาพยุเด้น	เป็น	พยุเด้นปพุต ^๓
บ้านปากกิงค์	เป็น	ปากกิงคคาม ^๔
บ้านโกรกพระ	เป็น	โกรกพรคา ^๕
แม่น้ำโจง	เป็น	โจงคฺมฺหานที ^๖
ข่ามแพรลายมังกร	เป็น	มังกรโกเสยฺยถวิกา ^๗
พระองค์เจ้าบุษบกเบิกบาน	เป็น	บุสฺปฺจฺควิภาสา ^๘

ศัพท์ลักษณะเช่นนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงพยายามสร้างให้มีรูปและเสียงเหมือนภาษาบาลี ยกเว้นศัพท์ที่สามารถแปลเป็นเป็นบาลีได้ เช่น บ้าน ภูเขา แม่น้ำ

๔.๑.๑.๒ แปลคำไทยเป็นภาษาบาลี-สันสกฤต

ศัพท์ภาษาบาลีที่เป็นชื่อสถานที่ บุคคล พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงแปลชื่อเหล่านั้นเป็นภาษาบาลี-สันสกฤต และทำสนธิกับศัพท์ภาษาบาลีเดิม เกิดเป็นศัพท์ใหม่ขึ้น มีลักษณะ ดังนี้

บ้านนางแมว	เป็น	มชฺวารีคาม ^๙
------------	------	-------------------------

^๒ ประชุมฯ ๒/๒.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

^๔ ประชุมฯ ๒/๔, ๖.

^๕ ประชุมฯ ๒/๒.

^๖ ประชุมฯ ๒/๖๔.

^๗ ประชุมฯ ๒/๕๑๔.

^๘ ประชุมฯ ๒/๒๕๓.

^๙ ประชุมฯ ๒/๒.

เมืองอยุธยาเก่า	เป็น	ปูราณยุทธย ^{๑๐}
เขาลูกช้าง	เป็น	หตุธิโปตกปพพต ^{๑๑}
พระองค์เจ้าทองกองก้อนใหญ่	เป็น	มหาโศณณป็นุฑิราลี ^{๑๒}
พระองค์เจ้าไชยดวง	เป็น	จนุทปญญาณนา ^{๑๓}

๔.๑.๑.๓ แปลศัพท์ภาษาบาลี-สันสกฤตในไทย ให้เป็นบาลี

ภาษาไทยที่ยืมคำมาจากบาลี-สันสกฤต เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงนำมาใช้ในพระราชนิพนธ์จะทรงเปลี่ยนศัพท์เหล่านั้นคืนสู่รูปเดิม เช่น

นครสวรรค์	เป็น	สกคคนคร ^{๑๔}
พิษณุโลก	เป็น	วิสุตณุโลก ^{๑๕}
สวรรคโลก	เป็น	สกคโลก ^{๑๖}
สุโขทัย	เป็น	สุโขทย ^{๑๗}
บรมราชาภิเษก	เป็น	ปรมรชชากิเสก ^{๑๘}
พระเจ้าจักรีบรมนาถ	เป็น	จกุกกร็ปรมนาถ ^{๑๙}

^{๑๐} ประชุมฯ ๒/๒๒.

^{๑๑} ประชุมฯ ๒/๒๒.

^{๑๒} ประชุมฯ ๒/๒๔๐..

^{๑๓} ประชุมฯ ๒/๒๕๒.

^{๑๔} ประชุมฯ ๒/๒,๘.

^{๑๕} ประชุมฯ ๒/๔.

^{๑๖} ประชุมฯ ๒/๔.

^{๑๗} ประชุมฯ ๒/๔,๖.

^{๑๘} ประชุมฯ ๒/๗๐

^{๑๙} ประชุมฯ ๒/๖๘

๔.๑.๑.๔ ภาษาต่างประเทศเลียนเสียงและรูปภาษาบาลี

คำในลักษณะดังกล่าวนี้เกิดขึ้นเมื่อ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงกล่าวถึงเนื้อหาที่เกี่ยวกับต่างประเทศ เท่าที่พบทรงใช้ในพระสมณสาส์นเป็นส่วนมาก วิธีการสร้างด้วยการนำภาษานั้นๆ มาเลียนเสียงและให้มีรูปเป็นภาษาบาลี มีลักษณะ ดังนี้

ภาษาอังกฤษ	เลียนเสียงเป็น	เองกุลิส ^{๒๐}
ชาวอังกฤษ	เลียนเสียงเป็น	เองกุลิส ^{๒๑}
พระนางเจ้าวิกโตเรีย	เลียนเสียงเป็น	วิกุกโตริยานาม ราชิน ^{๒๒}
กรุงลอนดอน	เลียนเสียงเป็น	ลนุทนราชธานี ^{๒๓}
สิงคโปร์	เลียนเสียงเป็น	สิงคปร ^{๒๔}

โดยสรุป การสร้างวิสามันนาม ที่พบมากที่สุดได้แก่วิธีที่ ๒ และ ๓ คือ แปลคำไทยเป็นบาลีสันสกฤต และแปลคำบาลีสันสกฤตในไทยเป็นบาลีสันสกฤต ที่เป็นเช่นนี้อาจจะเป็นเพราะว่า ชื่อเหล่านี้ไม่มีในพระไตรปิฎก อรรถกถา จึงต้องผูกขึ้นใหม่และพยายามให้เป็นภาษาบาลีที่ถูกต้องมากที่สุด จึงได้ใช้การแปลเป็นบาลี ยกเว้นในกรณีที่แปลไม่ได้จริงๆ จึงใช้วิธีทับศัพท์ และที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งในการผูกศัพท์ได้แก่การนำภาษาต่างประเทศมาเลียนเป็นเสียงและรูปเป็นภาษาบาลีปรากฏตามที่ผู้วิจัยแสดงไว้แล้วนั้น

๔.๑.๒ การใช้คำพ้องความหมาย

คำศัพท์ที่มีรูปศัพท์ต่างกันแต่มีความหมายอย่างเดียวกัน ลักษณะดังกล่าวนี้พบมากในภาษาไทยที่ยืมคำบาลีสันสกฤตมาใช้ แต่ที่ปรากฏอยู่ในพระราชนิพนธ์นี้ต่างล้วนเป็นคำภาษาบาลีอย่างเดียว เป็นเครื่องหมายถึงความร่ำรวยทางภาษาที่สามารถทรงใช้ศัพท์ใดก็ได้ ผู้วิจัยได้ศึกษาพบมากที่สุดมี ดังนี้

ก. การใช้ศัพท์ภาษาบาลีที่มีความหมายถึงพระแก้วมรกต มี ๖ ศัพท์ ดังนี้

^{๒๐} ประชุมฯ ๒/๗๒

^{๒๑} ประชุมฯ ๒/๕๕๒.

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

^{๒๔} ประชุมฯ ๒/๓๖,๔๔,๕๕๔.

๑. ฉนวนตนปฏิมา

อยู่ โข มรกตชาติ- มณิกุขณทมยา สุภา
 สุวิสุทฐา ฉนวนตน- ปฏิมา มหตี วรรณ...^{๒๕}
 พระปฏิมาแก้วแห่งที่บองค์ใหญ่ ประเสริฐนี้แล สร้างด้วยก้อนแก้วมรกตชาติ
 งามหมดจดดี

๒. สมุพุทธพิมพ

...ฯลฯ... มหันต์ อมุหย์ วรร
 สงขตา สมุพุทธพิมพ- ภาเวน อสุส ปุชิตา...^{๒๖}
 ...อันเขา บูชาโดยความเป็นพระพุทธรูป มาก่อน...

๓. พุทธปฏิมา

เกนจาปฏิพาหุย์ ปุณฺณายิโก ปวตฺติโต
 ตสฺสา พุทธปฏิมา ธิธ วุตฺตุ สมฺมจฺเจ...^{๒๗}
 เรื่องพระพุทธรูปปฏิมานั้น ใครๆ ไม่ควรคัดค้าน ข้าพเจ้าจะรวบรวมมาไว้ ณ ที่นี้
 ตั้งแต่ที่นับเป็นประวัติได้.

๔. สมุพุทธปฏิมา

...ฯลฯ... อภิเสเคน ฆมฺมโต
 สมุพุทธปฏิมา เสฏฺฐิ สมฺมเทว อฺปฺภูสิ...^{๒๘}
 ...ทรงปฏิบัติบำรุงพระแก้วมรกตนั้นอย่างดี ทรงแสดงความเคารพนับถือมาก.

๕. ปฏิมาพิมพรูป

...ฯลฯ... เลปรเห มหาปฏ
 ทสฺสาปิตฺวา ปฏิมา- พิมพรูปปรานีเส...^{๒๙}
 ...มีพระดำรัสสั่งให้ช่างเขียนทั้งหลาย วาดรูปพระแก้วระบายนี่...ในแผ่นผ้าใหญ่.

^{๒๕} ประชุมฯ ๒/๕๘.

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

^{๒๗} ประชุมฯ ๒/๖๐, ๖๔.

^{๒๘} ประชุมฯ ๒/๗๐.

^{๒๙} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

๖. รตนปฎิมา

ตศุสา รตนปฎิมา

อารกษฏฐานตาย หิ

ตศุสาเขว อย์ โกโต

อสุยาทิโกสโก วิย.^{๑๐}

(ราชธานี) นับว่าเป็นคลังของพระแก้วนั้น เพราะเป็นที่รักษาองค์พระแก้ว
นั้นไว้ดุจคลังแสงเป็นที่เก็บรักษาศัสดราวุธมีดาบเป็นต้น ฉะนั้น.

คำศัพท์พ้องความหมายเหล่านี้คือ ฆนรตนปฎิมา สมพุทฺธพิมฺพ พุทฺธปฎิมา สมพุทฺธปฎิ
ปฎิมาพิมฺพรุปรตนปฎิมา เกิดขึ้นจากการคำภาษาไทยว่า พระแก้วมรกต เป็นความหลากหลายในการทรง
ใช้ภาษาบาลี เพื่อให้เกิดความรับรู้รับทราบว่าการทรงมีความสามารถในการใช้ศัพท์

ข. การใช้ศัพท์ภาษาบาลีมีความหมายถึง “พระเจ้าแผ่นดิน” มี ๗ ศัพท์ ดังนี้

๑. ฎปติ

เตนาเปเตสมาการ-

สตุลกุขณน ฎปติ

อสมามคฺติยเมเตสํ

ทิสฺวา จินฺเตสิ อญฺญถา.^{๑๑}

เพราะกำหนดเหตุนั้น พระเจ้าแผ่นดิน ทรงเห็นความไม่สามารถ แห่งพระราช
โอรสทั้งหลาย ๒ เหล่านี้ จึงทรงมีพระราชดำริไปทางอื่น.

๒. มหิปฺปติ

คจฺจนฺเต ปน กาลมฺหิ

ปฺลฺลญฺยาญฺกุชฺชวาหิณา

ยาปฺยาพาเรน สมฺมุญฺโจ

กฺปิเตน อนฺนุกฺกมา

เชฏฺฐาธิปฺดินฺทปรม-

ธมฺมิโก โส มหิปฺปติ

พหุปฺลฺลญฺยานิ กตฺวาน

ปฺลฺลญฺเตเชน โฉทิตฺ๑^{๑๒}

ก็ ครั้นกาลล่วงไป พระเจ้าแผ่นดินเจษฎาธิปดินทรบรมธรรมิกราชพระองค์นั้น
ทรงประชวรด้วยโรคคลื่นเหียน ที่กำเริบขึ้นตามลำดับ นำความสิ้นบุญและพระ
ชนม์มาเพราะเดชแห่งพระราชกุศลเตือนพระราชหฤทัยจึงทรงบำเพ็ญพระราช
กุศลเป็นอันมาก.

๓. ธรณิสฺสุโร

...๑๓๑...

ปาทาสิ ธรณิสฺสุโร

^{๑๐} ประชุมฯ ๒/๕๒.

^{๑๑} ประชุมฯ ๒/๑๐๖.

^{๑๒} ประชุมฯ ๒/๑๐๘,๑๖๐.

ปฏิศุสวา ปมฺลจามิ โภณฺโต รชฺชํ ทหามิ โวฯ^{๓๓}
 ...เราผู้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน จักเปลื้องตนจากปฏิศุสวา ท่านผู้เจริญทั้งหลาย เรารว
 ราชสมบัติแก่ท่านทั้งหลาย...

๔. ฎปาล(ตุตฺตกรฺรฺเจติ)

...ฯลฯ...	ปารคามิว ปายโต
ชจฺจา กุณฺหิ สํวทฺโธ	สมฺปนฺโน วยฺยวฺชฺฌิยา
ฎปาลตุตฺตกรฺรฺเจติ	อนเกราภิมนฺจฺจิโต
ปุพฺพเว รชฺชทหยาโท	วยสา ปน อุนโกฯ ^{๓๔}

...ทรงพระเจริญเปรียบพร้อม ด้วยพระชาติ พระคุณวุฒิ พระวัยวุฒิ ประดับ
 ด้วยองค์คุณที่สร้างความเป็นพระเจ้าแผ่นดินเป็นอนกประการพระองค์เป็นพระ
 รัชทายาทมาก่อน แต่ทรงหย่อนวัย...

๕. มหิตฺตโร

อิจฺเจวํ ปรมฺณโท โส	ปตฺตีโต มหิตฺตโร
สมฺมานิโต ชนฺตาย	สกุโกโต จาภิบุชฺชิโตฯ ^{๓๕}

พระเจ้าแผ่นดิน ทรงพระนามว่าปรเมนทรฯ พระองค์นั้น ผู้อันชนขอพระเกียรติ
 ดังกล่าวมาจะนี้ จึงเป็นผู้อันประมุขชนนับถือ สักการะ บูชา อย่างยิ่ง..

๖. เมทนิฺนฺธโร

เตสุ นิพฺพุทฺปุณฺณานิ	จรฺนฺโต เมทนิฺนฺธโร
ปุพฺพพฺราชนฺชเสนาปี	สุณฺนุจฺจ สมฺภรณฺน วา
ปุพฺพพาฬิ อวิโลเมนฺโต	สณฺจินาติ นิรฺนฺตรฺ. ^{๓๖}

พระเจ้าแผ่นดิน ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลประจำในพระราชกุศล ๒ ประเภท
 มิให้ผิดระเบียบที่มีมาก่อน ย่อมทรงตั้งสมเป็นนิตย์ตามพระราชประเพณี
 พระราชาองค์ก่อนบ้าง ทรงบำเพ็ญเพิ่มให้ดียิ่งขึ้นบ้าง.

^{๓๓} ประชุมฯ ๒/๑๑๐.

^{๓๔} ประชุมฯ ๒/๑๑๒.

^{๓๕} ประชุมฯ ๒/๑๒๒.

^{๓๖} ประชุมฯ ๒/๑๓๐.

๗. ปเทสิสุตตรราช

มณญาม สพพมฺหิ นราลยสุมี โน วิชฺชเวदानุคฺติ กโรนฺโต
 เสฏฺฐสฺส รณฺโณ วิชิต อิมสุมี อณฺโณ ปเทสิสุตตรราชเสฏฺฐโ. ^{๓๗}

พวกเราสำคัญว่า "พระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่น ในแคว้นแคว้นทั้งปวง ที่ทรงตามคติ
 ของพระเจ้าแผ่นดินในแคว้นแคว้นนี้ไม่มีเลย."

คำที่ทรงใช้แทนความหมายว่า พระเจ้าแผ่นดิน ประกอบด้วย ภูปติ มหิปฺปติ ธรณิสฺสโร ภูปาล
 มหิสฺสโร เมทนนฺธโร ปเทสิสุตตรราช คำส่วนใหญ่ทรงใช้เป็นสัตตมัตตปฺปริสฺสมาส ที่เป็นสมათอื่นก็มี เช่น ภู
 ปาล ผู้รักษาซึ่งแผ่นดิน เป็นทุดิชาติปฺปริสฺสมาส เป็นต้น

ค. ศัพท์บาลีที่ใช้ในความหมายว่า "พระเจ้าสยาม, พระเจ้าแผ่นดินสยาม" มี ๓ ศัพท์ ดังนี้

๑. สยามิสฺสโร

อิติ วา เอวรฺอุปานิ ปุณฺณยานนิจฺจียนนิจิ
 สยามิสฺสโร ปุพฺพสมํ ปุเรติ อุตฺตรปี วา. ^{๓๘}

พระเจ้าสยาม ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทั้งหลาย แม้มิใช่บุญประจำอย่างนี้ ให้
 เสมอกับท่านแต่ปางก่อนบ้าง ให้ยิ่งกว่าก่อนบ้าง.

๒. สยามราชา(ราชฺนํ)

...๑ล๑... รมฺมราชาว สาสนํ
 ติจฺจุนฺโต สยามราชาชนํ สมฺมา รมฺเม สคารโว. ^{๓๙}

...ทรงเป็นธรรมราชา มีพระคารวะ ตั้งอยู่ในธรรมของพระเจ้าแผ่นดินสยาม อย่างดี...

๓. สยามินฺทเทว

ปุณฺณูปฺปกิตฺตี ปริกิตฺตยนฺตา สยามินฺทเทวสฺส มยฺ ยตฺตตฺตา
 สจฺจานุสนฺธา อนิกจฺจวาที คนฺเถม วิตฺถารสฺสิโลกวากุญฺ. ^{๔๐}

เราทั้งหลาย เป็นผู้ตำรวมคนเป็นคนพูดจริงเสมอ ไม่พูดหลอกหลวง เมื่อจะแสดง
 การบำเพ็ญพระราชกุศลแห่งพระเจ้าแผ่นดินสยาม ให้ปรากฏพระเกียรติไปถึง
 ผู้ก้าเป็นโศลกโดยพิสดาร.

^{๓๗} ประชุมฯ ๒/๑๗๐.

^{๓๘} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

^{๓๙} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

^{๔๐} ประชุมฯ ๒/๑๗๒.

คำทั้ง ๓ คำนี้ คือ สุยามิสุสโร สุยามราช สุยามินุทเทว เป็นฉัฏฐัตถ์ปฐิสตมาส ใช้ในความหมายว่า พระเจ้าสยาม นี้เป็นอีกลักษณะหนึ่งของคำศัพท์ในพระราชนิพนธ์

ง. การใช้ศัพท์ภาษาบาลี เมื่อมีการกล่าวถึงพระนามรัชกาลที่ ๑, ๒, ๓, ๔, การสร้างศัพท์ขึ้นใหม่เช่นนี้ ไม่มีพบในงานภาษาบาลีอื่นๆ ดังนี้

๑. พระนามรัชกาลที่ ๑ ปรากฏในพระราชนิพนธ์ มี ๒ พระนาม คือ

๑.๑ จกุกกริปรมณาด (พระเจ้าจักรีบรมนาด)

๑.๒ นกโกฏิกกราชา (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก)

โส จ โข ปฐโม ราชา สาสนศุสอุปการโก

จกุกกริปรมณาด- นามนปี สุวิสุสุโต

นกโกฏิกกราชาติ วุตโต สุยามมิ ปายโต

อิมสุส ราชวิสุส มุกฏโต สุปุชิต.^{๔๑}

ก็แล พระราชองค์ปฐมนั้น เป็นผู้ทรงทำนุบำรุงพระศาสนา ปรากฏโดยพระนามอย่างงามดีว่า "พระเจ้าจักรีบรมนาด" แต่ชาวสยามเรียกขานพระนามกันโดยมากกว่า "พระบาทสมเด็จพระยอดฟ้าฯ" เป็นต้นพระราชวงศ์นี้ เป็นผู้ที่ชาวสยามเทิดทูนบูชาด้วยดี

๒. พระนามรัชกาลที่ ๒ ปรากฏในพระราชนิพนธ์มี ๔ พระนาม คือ

๒.๑ มหะสรสุนทร (เจ้าฟ้ามหาอิสรสุนทร)

ตสุตามรินุทिया นาม ราชเทวี สหาคตา

ยสุสา อาสุ ปุเร ชาตา ทูว ราชวโรรสา

เยสั เชฎุโจ มหะสร- สุนทรโรเตววิ วิสุสุโต.^{๔๒}

พระราชเทวี...มีพระราชโอรส ๒ พระองค์ พระองค์ใหญ่พระนามว่า เจ้าฟ้ามหาอิสรสุนทร.

๒.๒ ปรมิสุสรราชวโร (พระบาทสมเด็จพระบรมอิสรราช)

๒.๓ สพุพภูมินุทคุโค (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าฯ)

๒.๔ ปญจเสตคชินุทสามิโก (พระเจ้าช้างเผือก ๕ เชือก)

ตโต โส เปติกั รชชั สุนินัน สumpulิจฉิย

มุกุชาวสิตุโต หุตวาน รชชั การสิ ทุมมโต

^{๔๑} ประชุมฯ ๒/๕๖-๕๘.

^{๔๒} ประชุมฯ ๒/๕๘.

ปรมิสสุรราชวโร	เอวํ สกุกุณนามโต
สพพภูมินทกโคติปิ	สุยามภาสาย อตุถโต
สกลกขิตาภิธานปี	ปณฺเณสุ วจนฺสุ จ
สเก รชเช ปฏิททธา	สพพางคเสตกฤษฺเร
ตโยเยว สห คณฺเฑ	เสตาทิ กรณฺเฑหิปีถ
ทวิหิ ปุพฺเพ ปิตุ รชเช	ลทฺธาหิ ปุณฺณเตชสา
ตฺนฺนํมตฺตํ ปณฺจเสต-	คชินฺทสามิโกติปิ
ตตฺถ ตตฺถ วุตฺตนาโม	ยวชฺชปิ สุวิสุตฺโต. ^{๔๓}

พระยุพราชนั้นทรงรับราชสมบัติของพระราชบิดาที่พระราชทานให้ด้วยดีได้รับมรดกเสกแล้วก็ทรงครองราชย์โดยธรรมต่อมามีพระนามเป็นภาษาสันสกฤตว่า"พระบาทสมเด็จพระบรมอิสริราช" ดังนี้บ้าง มีพระนามที่ทางราชการกำหนดใช้ในหนังสือและคำพูด โดยความตามภาษาสยามว่า "พระบาทสมเด็จพระเลิศหล้าฯ" ดังนี้บ้าง พระองค์ทรงได้ช้างพลายเผือกถ้วน ๓ เชือก ในรัชกาลของพระองค์ เมื่อรวมกับช้างเผือก ๒ ช้าง ที่ได้ด้วยพระบุญญาภานุภาพในรัชสมัยของพระราชบิดา เหตุนี้จึงมีพระนามว่า "พระเจ้าช้างเผือกทั้งห้า"

๓. พระนามรัชกาลที่ ๓ ปรากฏในพระราชนิพนธ์มี ๔ พระนาม คือ

๓.๑	เชษฐาธิปดินุท	(กรมหมื่นเจษฎาธิปดินุท)
๓.๒	ปรมชรมมิโก	(พระเจ้าบรมธรรมิกราช)
๓.๓	สุวรรณปาสาทิโก	(พระเจ้าปราสาททอง)
๓.๔	สิโรนินฺนโก	(พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว)

เอกโต สุชาติมเปตํ	ราชปุตฺตํ มหาลกฺกํ
เชษฐาธิปดินุทนามํ	รชเชว อภิสถฺยจิตฺตุํ
พหุเกปิ อนิจฺจนฺเต	อภิกฺฤษฺย ตถา ตถา
ตโต มุทฺธาวัสติโต โส	หุตฺวา ปรมชรมมิโก
เอวํ สกุกุณนามน	วุตฺโตเยว ตหิ ตหิ
สุวรรณปาสาทิโกติ	สิโรนินฺนโกติปิ
สุยามภาสิกนามหิ	ปวุตฺโต อตุถมตฺตโต
อิมสฺมี ราชวํสมหิ	เอวํ โส ตติโย อหุ. ^{๔๔}

^{๔๓} ประชุมฯ ๒/๕๘-๑๐๐.

^{๔๔} ประชุมฯ ๒/๕๘.

อำมาตย์ทั้งหลาย อภิเษกพระราชกุมารพระนามว่า "กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์" ผู้ทรง
เป็นเอกโตสุชาติ...ทรงรับมรดกภิเษกแล้ว ทางราชการเรียกขานโดยพระนามภาษา
สันสกฤตว่า "พระเจ้าบรมมรรมิกราช" ดังนี้ แต่เรียกกันทั่วไปโดยภาษาไทยว่า "
พระเจ้าปราสาททอง" บ้าง " พระนั่งเกล้า" บ้าง...

๔. พระนามรัชกาลที่ ๔ ปรากฏในพระราชนิพนธ์ มี ๓ พระนาม คือ

๔.๑ มกุฏสมมตวโศ (สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฏสมมตวิวงศ์)

เตสุ เชฏฐโก มกุฏ- สมมตวโศนามโก
อิสฺสเรศฺสรร์สฺริสฺติ- นาโม คฺศฺส กนิฏฺฐโก.^{๔๕}

ในพระราชโอรส ๒ พระองค์ พระองค์ใหญ่ทรงพระนามว่า "สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฏ
สมมตวิวงศ์" พระองค์น้อยมีพระนามว่า " สมเด็จพระเจ้าฟ้าอิศเรศวรรังษฤษดิ์"

๔.๒ วชิรญาณ (เจ้าฟ้าพระวชิรญาณ)

อาบุจฺฉิตฺตวาว ปิตฺรํ ปพฺพชฺชูปคฺโต อหุ
ภิกฺขุณามน วชิร- ญาณ อโยโยติ ปากฺโก.^{๔๖}

...(สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฏ) กราบหูลลาพระราชบิดาเข้าทรงผนวช ปรากฏโดยพระ
นามของภิกษุว่า "เจ้าฟ้าพระวชิรญาณ"

๔.๓ ประมุขมหมากุฎ (พระบาทสมเด็จพระประมณฑมหมากุฎ)

ยฺวายํ ประมณฑมมา- มกุฎ ทานิ วิสฺสุโตถ
โส จายํ โหติ สุขาโต อุกฺโต เสฏฺฐชาติยา.^{๔๗}

พระราชานี้ใด ที่ปรากฏพระนามในบัดนี้ว่า "พระบาทสมเด็จพระประมณฑมมหา
มกุฎ" พระราชาพระองค์นี้นั้นทรงเป็นอุกโตสุชาติ* ...

ความหลากหลายในการใช้ศัพท์ภาษาบาลีที่ปรากฏในงานพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นการสรรสร้างภาษาบาลีขึ้นใหม่เพื่อให้เหมาะสมในการใช้ งานของพระองค์

^{๔๕} ประชุมฯ ๒/๕๘-๑๐๐.

^{๔๖} ประชุมฯ ๒/๑๐๒.

^{๔๗} ประชุมฯ ๒/๑๑๖.

* อุกโต สุชาติ หมายถึง ทรงมีพระราชสมภพอันประเสริฐทั้งสองฝ่าย คือทรงเป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระ
พุทธเลิศหล้านภาลัย และสมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี

๔.๑.๓ การใช้คำพ้องรูป

คำศัพท์ที่มีรูปเหมือนกันแต่ความหมายต่างกัน ลักษณะบาลีดังกล่าวนี้ พบได้พระราชนิพนธ์ทศวรรคมนตรี ดังนี้

นโม อรหโต สมมา	สมพุทฺธสฺส มเหสิโน
นโม อุตฺตมธมฺมสฺส	สฺวากุขาตสฺสเสว เตนฺธิ
นโม มหาสงฺฆสฺสปี	วิสุทฺธสีลทิกฺขุณฺโณ
นโม โอมาคฺขยารทฺธสฺส	รตนคฺคยสฺส สาทุํ
นโม โอมกาตีตสฺส	ตสฺส วตฺตคฺคยสฺสปี
นโม การปฺปภาเวน	วิคฺคณฺนคฺค อุปทฺททา
นโม การานุภาเวน	สฺวตฺถิ โหคฺค สพุทฺททา
นโม การสฺส เตเชน	วิริมฺหิ โหมิ เตชฺวา. ^{๔๔}

นโม ศัพท์ มีรูปเหมือนกันทั้ง ๕ ประโยคแรกและเป็นปฐมวิภคติ ทำตัวเป็นประธานในประโยค ส่วน นโม ในอีก ๓ ประโยคหลังเป็น ทุตยวิภคติ ทำตัวเป็นกรรมในประโยค ทรงใช้วางไว้ต้นบาทที่ ๑,๓ เหมือนกัน

๔.๒ ลักษณะเด่นของ ภาษาบาลีในพระราชนิพนธ์

ลักษณะการใช้ภาษาด้วยความเชี่ยวชาญชำนาญ เป็นลักษณะเด่นของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทำให้ภาษาของพระองค์แต่ละคำแต่ละบทนั้นมีความหมายที่ลึกซึ้ง เหมือนกับว่าคำทุกคำนั้นมีชีวิต ลักษณะนี้บ่งถึงความเป็นเลิศทางภาษาของพระองค์ ดังนี้

๔.๒.๑ การใช้ศัพท์

นมตฺถ พุทฺธสฺส วิภุชฺชาวาทิโน
 นมตฺถ ธมฺมสฺส วิมุตฺติสสาริโน
 นมตฺถ สงฺฆสฺส จ ธมฺมธาริโน
 นโม กริตฺวาน มยฺมฺห เสริโนฯ^{๔๕}

^{๔๔} ประชุมฯ ๑/๒๐-๒๓.

^{๔๕} ประชุมฯ ๒/๖๑๒.

ความพิเศษของคานานี้ อยู่ที่การใช้ นม ในสามประโยคแรก ซึ่งเป็นประโยคแยกในคานานี้ เป็นประธาน ส่วน นม ในประโยคสุดท้าย เป็นตัวกรรม การวาง อดตุ ซึ่งเป็นกริยาคุมพากย์ติดกับตัวประธาน เป็นความสวยงามอีกอย่างหนึ่ง ในประโยค สาม ประโยคแรกนั้น ประธาน กริยา สัมปทาน และวิเศษณะของตัวสัมปทาน วางไว้เสมอกันได้ ประโยคที่ ๔ เป็นการสรุปผลของความอ่อนน้อมจากการนมัสการพระพุทธ พระธรรมและพระสงฆ์ เป็นผู้มีความคล่องแคล่วในการพระราชนิพนธ์สมณสาส์นครั้งนี้

พระราชนิพนธ์ข้างบททรงเน้นเรื่องการใช้ศัพท์ภาษาบาลี เป็นคำพ้องความหมาย เห็นได้ชัดเจนทรงแต่งข้อความที่เป็นรายชื่อติดต่อกัน ได้แก่การใช้ศัพท์บาลีที่แปลว่า “ชื่อว่า” ปรากฏในคาถาดังนี้

ตสุเสว ภูปตินุทสุส	ปิโย กนิฏฐภาตุโก
เถโร วชิรญาโณ จ	ปาโมกฺโข คนเชฏฺฐโก
เถโร พุรหุสโร เจว	เถโร ฌมฺมสิริวฺหโย
เถโร พุทฺฐสิริ เจว	เถโร จ ปญฺญาคุณามโก
เถโร ฌมฺมรฺกฺขิโต จ	เถโร จ โสภิตวฺหโย
เถโร พุทฺธิสฺสนฺนาโม	เถโร ปุสฺสาภิธานโก
เถโร สุวฑฺฒโน จาปี	สพฺเพ สมานฉนฺทกา. ^{๕๐}

ความหลากหลายของคำบาลีที่แปลว่า “ชื่อว่า” มีดังนี้

๑. ชื่อว่า ในรูป นามิ เช่น เถโร พุทฺธิสฺสนฺนาโม
๒. ชื่อว่า ในรูป นามโก เช่น เถโร ปญฺญาคุณามโก
๓. ชื่อว่า ในรูป อวฺหโย เช่น เถโร โสภิตวฺหโย
๔. ชื่อว่า ในรูป อภิธานโก เช่น เถโร ปุสฺสาภิธานโก
๕. ชื่อว่า ไม่ปรากฏรูปศัพท์ แต่เวลาแปลต้องออกคำแปลว่า ชื่อว่า เช่น เถโร วชิรญาโณ, เถโร

พุรหุสโร

การใช้ศัพท์บาลีที่แปลว่า “ชื่อว่า” เพื่อไม่ให้เป็นการซ้ำซากมากเกินไป แสดงให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถทางภาษาบาลีเป็นอย่างมาก และนอกจากนี้การวางรูปประโยคก็เสมอกันทั้งคาถา แห่งศัพท์บาลีที่เป็นตัวประธาน วิเศษณะ คือลงท้ายศัพท์ด้วยสระโอ เสมอกัน

สทุมฺมราชมปราจิตตมฺมเสนํ

สทุมฺมเตชหตฺตมารสุโฆรเสนํ

^{๕๐} ประชุมฯ ๒๓๔๖.

สทุทุมมเทศนมนโหรเกริโฆตัม
สทุทุมมสารมกุฏั สิริสา นามิ^{๕๑}

พระราชนิพนธ์บทนี้ มีลักษณะเด่นที่ทรงใช้ศัพท์ สทุทุมม ทุกบาท กล่าวถึงพระคุณลักษณะของพระพุทธเจ้าว่า ทรงเป็นพระสัทธรรมราชา ทรงมีพระสัทธรรมเดช ทรงเป็นผู้มีพระสัทธรรมเทศนา และทรงไว้ซึ่งพระสัทธรรมสาระ การใช้ศัพท์กล่าวถึงพระพุทธคุณได้เช่นนี้ แสดงถึงความสามารถทางภาษาอีกแห่งหนึ่ง และในแต่ละศัพท์นั้นลงท้ายด้วยเสียงนิกหิตทั้งหมด ซึ่งเป็นความเสมอกันทางเสียง

พระราชนิพนธ์บางบท เนื้อหา และรูปศัพท์ปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจน แม้จะอยู่ในงานประเภทร้อยกรอง ลักษณะการแต่งเช่นนี้นับว่าเป็นความลำบากในการใช้ศัพท์ และวางศัพท์ให้ถูกต้องครบถ้วนสมบูรณ์ ทั้งประธาน กรรม กิริยา และบทขยายต่างๆ แต่เป็นเรื่องง่ายสำหรับพระราชนิพนธ์ เช่น

อหิ พุทฺธญฺจ ฐมฺมญฺจ	สงฺฆญฺจ สรณิ คโต
อุปาสกตฺตํ เทเสสิ	ภิกฺขุสงฺฆสฺส สมฺมุขา
...๑ล๑...	...๑ล๑....
ยถาลลํ จเรยฺยาหิ	สมฺมาสมฺพุทฺธสาสนิ
ทุกฺขนิสฺสรณฺสุเสว	ภาสิ อสุสิ อนาคต. ^{๕๒}

เห็นได้ว่าในพระราชนิพนธ์บทนี้ การวางศัพท์เรียงตามลำดับวากยสัมพันธ์อย่างชัดเจน ตั้งแต่ประธาน กรรม กิริยา แสดงว่าทรงเน้นศัพท์เป็นพิเศษ และศัพท์ส่วนมากมีนิกหิตอยู่ท้าย ทำให้เวลาออกเสียงหนักเหมือนกันทุกศัพท์

๔.๒.๒ การสร้างประโยคเหตุ-ประโยคผล

ลักษณะเด่นอีกประการหนึ่งที่พบได้ในทุกงานของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ คือการสร้างประโยคเหตุ-ประโยคผลตลอดทั้งร้อยกรองและร้อยแก้ว ดังนี้

นโม อรหโต สมฺมา	สมฺพุทฺธสฺส มहेสิโน
นโม อุตฺตมธมฺมสฺส	สุวากฺขาทสุเสว เตนฺนิช

^{๕๑} ประชุมฯ ๒/๓๒๖.

^{๕๒} ประชุมฯ ๑/๔๔.

นโม มหาสงฆสภาปี	วิสุทฐศีลทิฏฐิโน
นโม โอมาตยารทฐส	รัตนคตยสส สาธุกั
นโม โอมาทิตตส	ตสส วตถุคตยสสปี
นโม การปภาเวน	วิจจนนตุ อุปททวา
นโม การานภาเวน	สุวตถิ โหตุ สพพทา
นโม การสส เตเชน	วิริมหิ โหมิ เตชวา. ^{๕๓}

สามประโยคแรก เป็นประโยคเหตุ ที่กล่าวถึง พระพุทธเจ้า ผู้เป็นพระอรหันต์ ผู้แสวงหาที่ยิ่งใหญ่ พระธรรม เป็นธรรมสูงสุด ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้แล้ว และพระสงฆ์เป็นผู้มีศีล สมาธิ ปัญญา ที่หมดจดหมายถึงเป็นพระอรหันต์บุคคลประโยคที่สี่ เป็นประโยคผล สรุปรวมพระรัตนตรัยในคำว่า โอม (อ. อุ. ม.)

ข้อสังเกตอีกประการหนึ่งคือ ลักษณะของประโยคเหตุ-ประโยคผล ถ้าในรูปของคาถาจะกล่าวถึง พระรัตนตรัยเป็นส่วนมาก เช่น

พุทฺธํ นม รัตนภูตสรีริจิตํ
 ธมฺมํ นม รัตนภูตวิสุทฺธิสํ
 สงฺฆํ นม รัตนภูตสุตฺตทิฏฺฐิ
 เอตํ นม ตีรตํ รัตนคตยวหา^{๕๔}

ลักษณะประโยคเหตุเช่นเดียวกัน คือ ๓ ประโยคแรกเป็นประโยคเหตุ เรียกว่าประโยคแยกย่อย ประโยคผล เป็นประโยครวม ที่น่าสนใจพิเศษคือ การวางศัพท์ กิริยาไว้ ที่ ๓ เหมือนกันได้ทั้ง ๔ ประโยค และการเล่นคำว่า รัตนภูต และตัววิเสสณะคล้ายตามกันทั้งหมด

๔.๒.๓ ประโยคเหตุ-ประโยคผล ที่เป็นประโยค ย-ต

ประโยค ย-ต ถือว่าเป็นประโยคเหตุ-ผล โดยธรรมชาติอยู่แล้ว ดังนั้นจึงมีอยู่ทั่วไปในพระราชนิพนธ์ ดังนี้

พุทฺโธ สุทฺโธ กรุณามหณฺณโว
 โยจฺจนตฺสุทฺทพฺพรณฺฑานโลจโน

^{๕๓} ประชุมฯ ๑/๒๐-๒๓.

^{๕๔} ประชุมฯ ๑/๒๒.

โลกุตส ปาปุปกิเลสฆาตโก

วณฺทา มิ พุทฺธํ อหฺมาทเรณฺ ตํ.^{๕๕}

ประโยค ย กล่าวสรรเสริญพระพุทธเจ้าว่า พระพุทธเจ้าพระองค์ใด ทรงเป็นผู้ประกอบด้วย พระบริสุทธิคุณ พระกรุณาคุณและพระปัญญาคุณ เป็นที่พึ่งของสัตว์โลก และมีประโยค ต มารับว่า ข้าพเจ้าขอไหว้พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นลักษณะดังกล่าวนี้เป็นอุปมาชนิดหนึ่งซึ่งเรียกว่าอุปมาลังการ และนอกจากนี้ตัววิเสสจะลงท้ายด้วยเสียงสูงส่งกัน คือสระ โอ เกิดสัมผัสสวยงาม เหมือนกลอนไทย ทำให้มีเสียงสวดไพเราะ และนอกจากนี้ยังพบในสรรเสริญพระธรรมและพระสงฆ์ด้วยประโยค ย-ต เช่นเดียวกัน ดังนี้

ธมฺโม ปทีโป วิย ตสฺส สตฺถุโน

โย มคฺคปาทมตเทททินฺนโก

โลกุตฺตโร โย จ ตทตฺถทีปโน

วณฺทา มิ ธมฺมํ อหฺมาทเรณฺ ตํ.^{๕๖}

นอกจากประโยคเหตุ-ประโยคผลชัดเจนแล้ว ยังพบว่าทรงใช้ศัพท์ที่เป็นไวพจน์ของธรรมอีกด้วย คือ ศัพท์ว่า มคฺคปาทมต (มคฺค-ปาท-อมต) เป็นไวพจน์ของ มรรค ผล นิพพาน ซึ่งลักษณะการใช้คำดังกล่าวนี้ พบมากในพระราชนิพนธ์ ทรงกล่าวถึงคุณสมบัติธรรมะเป็น ๒ ประเด็น พร้อมสรุปประเด็นว่า

๑. โลกุตตรพระธรรม* ใด แยกเป็นมรรค ผล นิพพาน เป็นปฏิเวธธรรม

๒. พระธรรมใด ส่องเนื้อความโลกุตตรพระธรรม (การบรรลุธรรม) เป็นปริยัติธรรม ปฏิบัติธรรม

๓. ธรรมเช่นนั้นจึงควรไหว้

ธรรมนั้นชื่อว่าเป็นคำสอนของทุกศาสนา และทุกศาสนามีหลักธรรมสำหรับใช้เป็นข้อปฏิบัติ ตามแห่งศาสนิกของ แต่หลักธรรมของบางศาสนาเป็นเพียงปรัชญา หรือคติธรรมสำหรับการดำรงชีวิต แต่หลักธรรมของพระพุทธเจ้าเป็นไปเพื่อให้ผู้ปฏิบัติตามบรรลุนิพพาน

สจฺโฆ สุเขตฺตาทฺถยติเขตฺตสฺสญฺญิตฺโต

โย ทิฏฺฐสฺนฺโต สุกตฺตานุโพทฺธโก

โกลปฺปทีโน อริโย สุเมธโส

^{๕๕} ประชุมฯ ๑/๖.

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

* โลกุตตรธรรม คือ ธรรมอันมิใช่วิสัยของโลก ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑.

วนทามิ สงฆ์ อหามาเรน ตัม^{๕๗}

ประโยค ข ได้กล่าวคุณสมบัติพระสงฆ์ไว้ ๓ ประการ คือ ๑.เป็นนาค ๒.ตรัสรู้ตามพระพุทธเจ้า ๓.เป็นพระอริยเจ้า เป็นประโยคเหตุ ประโยคผลว่า ข้าพเจ้าไหว้พระสงฆ์นั้น ซึ่งเป็นประโยค ต

นอกจากนี้ยังพบว่า ประโยคเหตุ-ประโยคผล ในรูปร้อยแก้ว และเป็นประโยค ข-ต เช่นเดียวกัน กับร้อยกรองตามที่ผู้วิจัยได้ศึกษามาข้างต้นนั้น ดังนี้

“ตตถ ยัม ยัม อิธาสนตัม ตัม ตัม ตโต ตาวกาลิกัม ยาจิตฺวา ปฏิทิจิสฺสาม ยัม ยัม ตตถาสนตัม อิธ อตฺถิ ตัม ตัม ปฏิทิจิตฺตุมฺ ตาวกาลิกัม ทสฺสาม.”^{๕๘}

การใช้ ข – ต ศัพท์ ซ้ำกัน ๒ ครั้ง ทรงใช้เป็นเอกวจนะ แทนพหูวจนะ(เย-เต) เพราะต้องการเน้นเอกวจนะ ถึงแม้จะเป็นเอกวจนะแต่ความหมายยังคงเดิม คือ คัมภีร์ใด ๆ ไม่มีอยู่ในสยามรัฐนี้ หมายถึง คัมภีร์หลายคัมภีร์ ไม่มีอยู่แล้ว และที่ผ่านมาทรงใช้ประโยคเหตุ-ผลแยกกัน แต่ในที่นี้ทรงใช้ในประโยคเดียวกัน เช่น ยัม ยัม ตตถาสนตัม อิธ อตฺถิ ซึ่งไม่รับ ข-ต นอกจากจะเน้นเอกวจนะแล้วทรงเน้นพหูวจนะก็มีเช่นเดียวกัน ดังนี้

“ยานิ ยานิ ตัม ตัม กาลิกปณฺฑิตเหติ พุทฺธสาสนนิเกหิ พุทฺธสาสนสฺเสว อุปเทศาเทอตุถาย คนฺถิตานิ ปกรณานิ เตสฺ เตสฺ รมฺเจสฺ ชนปฺเทศฺวา สนฺติ...”^{๕๙}

ประโยคเหตุ-ผล ทรงเน้นความ ทรงใช้ ยถา ยถา, ตถา ตถา ศัพท์ ซ้ำกัน ทำให้เป็นประโยคเป็นอุปมาอุปมัย เปรียบเทียบกัน ดังนี้

“อิมิ รมฺมวินยัม นานาทเสสฺ นานากาเรหิ ตถา ตถา ทิปฺปมานญจ นียยามานญจ โสตุกามา อาษานิตุกามา ว โหม ยถา ยถา ยุชฺชติ สเมติ ยถา ยถา จ สเหตุกสการณคาย อมฺหากัม ขมิสฺสติ รุจฺจิสฺสติ ยถา วา ปน วิเสโส อตฺถาชิปฺยาชนโย ปฏิทฺพิทิสฺสติ ตถา ตถา อนุกฺริสฺสาม คณฺหิสฺสามาติ อเปกฺขํ กุรฺมาน.”^{๖๐}

นอกจากนี้ยังพบประโยคเหตุ-ผล ที่พระองค์ได้ทรงเปลี่ยนสำนวนพระไตรปิฎก ได้แก่การนำเอาสำนวนพระไตรปิฎกมาแก้ไขใหม่ ให้เป็นประโยค ข-ต ดังนี้

“อิตฺปิ โส ภควา อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ วิชาจรณสมฺปนฺโน สุกโต โลกวินฺุ อณฺุตฺโตโร ปุริสทมฺม-สารถิ สตฺถา เทวมฺนุสฺसानํ พุทฺโธ ภควา”^{๖๑}

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

^{๕๘} ประชุมฯ ๒/๖๐๖.

^{๕๙} ประชุมฯ ๒/๖๐๖.

^{๖๐} ประชุมฯ ๒/๖๐๐.

^{๖๑} ส.ม. ๑๕/๑๔๑๒/๔๒๘-๔๒๙.

เปลี่ยนเป็น “โย โส ตถาคโต อรหํ ฯลฯ เทวมนุสฺसानํ พุทฺโธ ภควา. ตมห์ ภควนตํ อธิปฺ
ชยามิ ตมห์ ภควนตํ สิริสา นมามิ.”^{๖๒}

เพิ่ม ประโยค ต คือ ตมห์ ภควนตํ อธิปฺชยามิ ตมห์ ภควนตํ สิริสา นมามิ. เข้ามา เพื่อมารับ
โย โส ในประโยคแรก

สำนวนการพระราชนิพนธ์ที่เน้นประโยคเหตุ-ผล ยังมีอิทธิพลต่องานพระนิพนธ์ของสมเด็จพระ
พระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสด้วย ดังนี้

โย จกฺขุมา โมหมลาปกฺกฺโช
สามํ ว พุทฺโธ สุคโต วิมฺตฺโต
มารุสฺส ปาสา วินิโมจยฺนฺโต
ปาเปสิ เจมํ ชนตํ วินยฺยํ
พุทฺธํ วรรณตํ สิริสา นมามิ.^{๖๓}

ประโยคเหตุ เป็นประโยค ข กล่าวถึง พระพุทธเจ้า ทรงมีปัญญาจักขุ ขจัดมลทินได้ ตรัสรู้เอง
เสด็จไปดี ๆ ประโยคผล เป็นประโยค ต มารับว่า ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ด้วยเศียร
เกล้า.

๔.๒.๔ การซ้ำคำภาษาบาลี

การซ้ำคำศัพท์ พบในพระราชนิพนธ์มากพอๆ กันกับประโยค ย-ต เป็นเหตุให้ทราบว่าโปรดการ
ซ้ำคำเป็นกรณีพิเศษด้วย เห็นได้จากหลายแห่งในพระราชนิพนธ์ทรงใช้คำซ้ำเช่น

ยา เทวตา สนฺติ วิหารวาสิณี
ถูปे จฺมเร โโพธิจฺมเร ตหิ ตหิ
ตา ฆมฺมทานนํ ภวนฺตุ ปุชิตา
โสตุถิ กโรนฺเตชฺ วิหารมณฺฑเล.^{๖๔}

^{๖๒} ประชุมฯ ๑/๒.

^{๖๓} สมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว), สวดมนต์ฉบับหลวง (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘),
หน้า ๒-๓.

^{๖๔} ประชุมฯ ๑/๔๔, ๒/๓๑๔, ๓๑๖, ๓๑๘.

การซ้ำคำว่า "คหี คหี" ที่แปลว่า ในที่นั้นๆ สรุปว่า เทวดา ที่อยู่พระวิหารกิติ พระสถูปกิติ เรือนกิติ เรือนตันโพธิ์กิติ คือ ที่นั้นๆ เน้นสถานที่อีกครั้งหนึ่ง

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ มิได้โปรดพระราชนิพนธ์คำซ้ำเฉพาะพระองค์เท่านั้น ถ้าหากว่าพระเถระรูปใดสามารถประพันธ์งานซ้ำคำ ซ้ำความหมาย ได้ก็โปรด เช่นมีเรื่องเล่ากันว่า พระอุดมปิฎก (สอน พุทฺธสโร) เจ้าอาวาสวัดหงษาราม* รูปที่ ๕ ท่านคัดค้านเจ้าฟ้าพระวชิรญาณตั้งคณะธรรมยุตอย่างมากรูปหนึ่ง เมื่อเจ้าฟ้าพระวชิรญาณทรงลาสิกขา ขึ้นครองราชย์ พระอุดมปิฎก เกรงกลัวต่อราชภัยจึงหลบไปอยู่ที่พัทลุงอันเป็นภูมิลำเนาเดิม แต่เมื่อถึงงานพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาได้รับให้อาราธนามาในงานพระราชพิธีครั้งนี้ด้วย ครั้นถึงวันพระราชพิธี ท่านนั่งแถวสุดท้ายพระสงฆ์ทั้งหมด ถึงเวลาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงประเคนจตุปัจจัยไทยทานตามลำดับ ตั้งแต่สมเด็จพระสังฆราชเป็นต้นมาถึงพระอุดมปิฎก รับสั่งว่า ท่านเดินทางมาแต่ไกล นานปีจึงได้พบกัน ของงให้พรโยมซึ่งใจที่เกิด เมื่อรับอนุญาตจากสมเด็จพระสังฆราชแล้ว ท่านจึงตั้งพัดถวายพระพรเป็นภาษาบาลีด้วยปฏิภาณโวหารว่า

อติเรกวสุตสัค ชิว**

อติเรกวสุตสัค ชิว

อติเรกวสุตสัค ชิว

ทีฆายุโก โหตุ อโรโค โหตุ

ทีฆายุโก โหตุ อโรโค โหตุ

สุจิตโต โหตุ ประเมณฑมหาราชา

สิทธิกิจจัง สิทธิกมมัม สิทธิลาโก ชโย นิจจัง

ประเมณฑมหาราชวรสุต กวนตุ สัพพทา ขอลถวายพระพรฯ^{๖๕}

เมื่อพระอุดมปิฎกถวายพระพรจบ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงสดับแล้วโปรดบทธถวายพระพร บทนี้มาก จึงรับสั่งให้ถือเป็นธรรมเนียมปฏิบัติมาถึงปัจจุบันนี้^{๖๖}

ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่าพระอุดมปิฎกทราบที่ท่านเองเคยสร้างความไม่พอพระทัยต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มาก่อน ดังนั้นการถวายพระพรในครั้งนี้จึงควรใช้ภาษาบาลีที่ดีที่สุดเพื่อมิให้ขัดเคือง

* ปัจจุบันเป็นวัดหงษ์รัตนาราม เขตบางกอกใหญ่ กรุงเทพฯ

** ปัจจุบัน ได้เปลี่ยนจาก ชิว เป็น ชิวตุ

^{๖๕} สมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว), สวดมนต์ฉบับหลวง หน้า ๔๑๖.

^{๖๖} วิจิตร สมบัติบริบูรณ์, ทำเนียบพระเปรียญธรรม ๕ ประโยค สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๕๓๗, (กรุงเทพฯ : พิมพ์ที่เบสท์กราฟฟิคเพรส, ๒๕๓๗), หน้า๒-๔.

พระทัยเป็นครั้งที่สอง เนื่องจากท่านเป็นผู้ฉลาดมีปฏิภาณ ไหวพริบดี ทราบพระราชหฤทัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มาก่อนว่าพระองค์โปรดคบหาสี่ข้าคำ ข้าความหมาย จึงถวายพระพรด้วยบทลักษณะเช่นนี้ ที่หลายท่านเคยตั้งข้อสังเกตว่า สาเหตุที่ท่านกล่าวซ้ำแล้วซ้ำอีกถึง สองครั้ง สามครั้ง เพราะคิดเห็นจะไม่จริงตามนั้น สังเกตได้ใกล้บาทสุดท้ายท่านยังกล่าวซ้ำคำได้อย่างไพบเพราะว่าสิทธิกิจจิ่ง สิทธิกม มี่ สิทธิลาโก ซโย นิจจิ่ง

การใช้ภาษาบาลีซ้ำคำยังเกิดกับพระเถระผู้ใหญ่อีกรูปหนึ่งคือ พระพุทธโฆษาจารย์ (นิม)^{๖๑} วัดโมลีโลกยาราม ผู้เคยขัดแย้งเรื่องการแปลภาษาบาลีอย่างรุนแรงกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เมื่อเป็นกรรมการสอบพระปริยัติธรรม ความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ จึงทรงห้ามพระพุทธโฆษาจารย์เป็นกรรมการสอบตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เสด็จขึ้นครองราชย์ ท่านมีความเกรงกลัวต่อราชภัยเช่นเดียวกัน จึงเตรียมตัวกลับเพชรบุรี แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้ทรงสถาปนาท่านเป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ตำแหน่งเจ้าคณะกลางก่อน ท่านแต่งคาถาถวายพระพรบทหนึ่งว่า

ยี่ ยี่ เทวมนุสสุสานิ	มจฺจลตฺถาย ภาสิตํ
ตฺสฺส ตฺสฺสทานุภาเวณ	โหตุ ราชกุเล สุขิ
เย เย อารกฺษกา เทวา	ตฺตฺถ ตฺตฺถาชีวาสิโน
อิมินา รมฺมทานเนน	สพฺเพ อุมฺเหหิ ปุชิตา ^{๖๔}

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ แต่งซ้ำคำถึง ๔ คำด้วยกัน คือ ยี่ ยี่, ตฺสฺส ตฺสฺส, เย เย, ตฺตฺถ ตฺตฺถ การแต่งคาถาถวายพระพรลักษณะเช่นนี้น่าจะเป็นเพราะท่านทราบว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ โปรดศัพท์บาลีซ้ำคำ ก็เป็นจริงตามที่ท่านตั้งใจแต่งคาถาพระพรนี้ถวาย ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ โปรดให้พระสงฆ์สวดในพระราชพิธีต่างๆ สืบมา^{๖๕} หลักฐานทั้ง ๒ นี้ น่าจะเป็นข้อมูลที่ทำให้เชื่อว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ โปรดการแต่งภาษาบาลีซ้ำคำ ซ้ำประโยค มากเห็นได้ชัดเจนที่สุดในพระราชนิพนธ์ของพระองค์เอง

^{๖๑} สันติ บัณฑิตพรหมชาติ, ความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์กับสถาบันสังฆ : ศึกษากรณีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า ๑๔๕-๑๔๖, คู่มือโบราณ นฤมล ชีรวัดน์, พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า ๕๒.

^{๖๒} สมเด็จพระสังฆราช (ปุสสเทว), สวดมนต์ฉบับหลวง หน้า ๒๘-๒๙.

^{๖๕} คณะธรรมยุต และมหาหมกุฎราชวิทยาลัย, ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๑ หน้า ๓๗๕-๓๗๖.

๔.๒.๕ การสร้างคำสมาสห้อง

ศัพท์สมาสต่างๆ ในพระราชนิพนธ์พบว่าทรงใช้ในกรณีที่จะเน้นเนื้อหาตรงจุดนั้นให้ชัดเจนยิ่งขึ้น โดยมากเป็นบทขยายความให้พิเศษขึ้น พบมากในพระราชนิพนธ์สมณสาส์น ในส่วนที่เป็นหนังสือสาส์นสนมเทศ ดังนี้

๑. มหากรุณาสิทธิ์ลตาสหคคาโนปเมยฺยญาณมโหมสมุทฺยภูตวิสุทฺธสนฺดานสงฺฆาตสฺส^{๑๐}

กล่าวคือพระวิสุทฺธสนฺดานอันเป็นที่เกิดขึ้นแห่งมหาสมุทรคือพระญาณหาที่เปรียบมิได้ ประกอบไปด้วยความเยือกเย็นคือพระมหากรุณา

๒. เวมาตีกกนิฏฺฐภูตราชานุชฌมกุฏสมฺมตเทววสฺวชิรญาณมหาเถรบรรพมูเขหิ^{๑๑}

มีสมเด็จพระราชาอนุชาเจ้าฟ้ามกุฏสมมุติเทววงศ์พระวชิรญาณมหาเถรเจ้า ผู้เป็นพระเจ้าน้องยาเธอต่างพระมารดาของพระเจ้าบรมมรรณิกราชา

๓. มหนฺตปณฺธิตตรวิหารภูเบศฺยปติฏฺฐาปนาทิวเสน^{๑๒}

โดยสร้างพระวิหาร และพระสถูปเจดีย์ที่ใหญ่ และประณีตกว่าเป็นต้น

๔. อุปสมฺปทาปาฏิโมกฺขทุทฺทสฺสธณคฺคณสิลสมาทานาทีสุ^{๑๓}

ในการอุปสมบทการสวดพระปาฏิโมกข์ การสมาทานธณคณันและศีลเป็นต้น

๕. ฌมฺมิกปตฺตวิวราทิสมนฺนารหปริกฺขารภาคา^{๑๔}

ส่วนแห่งเครื่องบริหารอันสมควรแก่สมณะมีบาตร จีวร เป็นต้น ที่ได้มาโดยธรรม การผูกศัพท์เป็นสมาสห้องที่แสดงไว้ในเบื้องต้นนั้นพบมากในพระราชนิพนธ์ประเภทร้อยแก้ว และนอกจากนี้ยังพบในพระราชนิพนธ์ที่เป็นร้อยกรอง ดังนี้

ปัจจุคฺคเชนฺทรตนิสฺสธรราชปฺตุโต

เชฏฺฐาธิเปนุทปติราชกนิฏฺฐภาตา

เถโร อหิ วชิรญาณสมณฺญยุตฺโต

อนฺโตปุเร วรนิเวสวิหารวาสิ^{๑๕}

^{๑๐} ประชุมฯ ๒/๕๕๖.

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน.

^{๑๒} ประชุมฯ ๒/๖๐๔.

^{๑๓} ประชุมฯ ๒/๖๐๔.

^{๑๔} ประชุมฯ ๒/๖๑๐.

^{๑๕} ประชุมฯ ๒/๔๔๘.

สมาสท้องที่ปรากฏในพระราชนิพนธ์คานานี้ มี ๔ สมาสด้วยกัน ที่เด่นคือศัพท์ว่า วรนิวสวิหาร วาสี ลง ณี ปัจจัยในนามกิตก์ ที่ทรงใช้เป็นบทคุณ เพื่อให้ทราบว่าจะตั้งประทับอยู่จริง มิได้ทรงย้ายไปที่อื่น ลักษณะการผูกศัพท์เป็นสมาสท้องเช่นนี้ พบในฉันทประเภทสันตติลภเป็นส่วนใหญ่ การใช้ศัพท์ได้ดังนี้แสดงให้เห็นความชำนาญในการนำศัพท์ที่มีความหมายเป็นคุณลักษณะของคานาม มาผูกศัพท์สมาสท้อง นับได้ว่าเป็นความสามารถทางกวีของพระองค์อีกประการหนึ่ง

๔.๓ การเล่นสำนวนภาษาบาลีในพระราชนิพนธ์

ลักษณะการใช้ศัพท์บาลีในสำนวนเรื่องต่างๆ ซึ่งแต่เรื่องนั้นมีการใช้ศัพท์แตกต่างกันออกไป เกิดเป็นลักษณะเฉพาะ แต่ละเรื่อง ผู้วิจัยจะได้ศึกษาให้เห็นสำนวนภาษาแต่ละเรื่อง ดังต่อไปนี้

๔.๓.๑ สำนวนขอพระเกียรติ

ลักษณะการใช้ศัพท์ในสำนวนขอพระเกียรตินี้หลากหลายด้วยศัพท์คุณลักษณะของประธาน หมายถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เกิดจากผูกศัพท์เป็นสมาสท้อง และที่พิเศษคือทรงใช้ศัพท์นามกิตก์ที่ลง ณี ปัจจัย เป็นบทคุณลักษณะ (คุณสมบัติ) เพื่อแสดงว่าหน้าที่เช่นนี้ทรงทำเป็นปกติ เป็นนิสัย นี้คือลักษณะสำนวนขอพระเกียรติ

อคุโค วโร สุตพุโร รตนนติโลก
 สุตตาทิชมมกุสโล สุวิจิตรภาณี
 สุขยามาภิโลกติโลก มนุญชกคุโค
 สมปนฺนสตุตรตโน วีย รมมราชา
 สมมา สพุทธิสมยนฺตรปาฎิภาโณ
 นานตฺตเวทจรณาคมตฺลยรูป
 สารตฺถธมฺมตโท นิปฺนตฺถทสุสิ
 คมฺภีรอาชฺยโต สุนิสฺมมการี
 รมฺมีกถาพหุโลก สุตกิจฺจการี
 ตสฺสตฺถวณฺณนวิจารณยฺตุตฺตฺยโต
 สิกฺขาสู คารวฺกโร ทิวเปมณฺโท
 ยถาวธมฺมคหณฺ สดตฺ นียฺตุโต^{๑๖}

^{๑๖} ประชุมฯ ๒/๑๑๘-๑๒๐.

(พระจอมเกล้า) เป็นผู้คงแก่เรียนเป็นยอดเยี่ยม นับเป็นแก้วในไตรโลกทรงฉลาดทั้งในพระสูตรและพระอภิธรรม ผู้ทรงกล่าวธรรมวิจิตรดี เป็นยอดใจของชาวโลกมีชาวสยามเป็นต้น เป็นนายกเลิศแห่งหมู่มนุษย์เป็นพระธรรมราชา เพียงดังพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีสัตตัตถะอันถึงพร้อม ทรงมีปฏิภาณทั้งในลัทธิฝ่ายตนและลัทธิฝ่ายอื่นอย่างถูกต้องเป็นผู้มีน้ำหนักรู้ด้วยความรู้ทางพระศาสนา และข้อปฏิบัติและอาคมนานับประการ พระราชทานความรู้ในธรรมอันมีประโยชน์เป็นแก่นสาร ทรงแสดงเนื้อความอย่างละเอียดมีพระราชอัธยาศัยสุขุมลุ่มลึก ทรงมีปกติใคร่ครวญดีจึงทำโปรดแสดงธรรมีกถา ทรงทำสุตถกิจอยู่เป็นนิจ ทรงประกอบชอบในการพรรณนาและวิจารณ์เนื้อความของธรรมนั้นทรงทำความเคารพ มีความรักความพอใจยิ่งในศึกษาทั้งหลาย ทรงชวนช่วยในการเรียนธรรมที่แท้จริงเป็นนิจ.

ศัพท์บาลี ที่ทรงใช้เป็นสำนวนคุณสมบัติของพระองค์เหล่านี้ เกิดขึ้นจากศัพท์หลายประเภทด้วยกัน เพื่อทำหน้าที่บอกคุณสมบัติที่มีในพระองค์เอง แน่แน่นอนว่าคุณสมบัติของแต่ละคนไม่เหมือนกัน ที่น่าสนใจคือ ลักษณะศัพท์มี ดังนี้

๑. วิเสสนะธรรมดา เช่น อคฺโค, วโร, สุตพฺุโธ, ธรรมราชา, คารวกโร

๒. วิเสสนะสมาสหังง เช่น สุตตาทิธมฺมกุสโล, สยามาทิโลกคิลโก, สพุทธิสมยฺนตรปาฎิภาโณ นานตฺตเวทจรณาคมตฺตยฺรูโป

๓. วิเสสนะนามกิตฺก์ เช่น สุวิจิตรภาณิ, นิปฺนตฺตทสฺสี, สุนิสมมการี, สุตถิจฺจการี ศัพท์นามกิตฺก์เหล่านี้บอกให้ทราบถึงพระราชอัธยาศัยของพระองค์ว่า ทรงตรัสด้วยพระคำรัสที่ไพเราะ มีคำที่สวยงามสละสลวย ทรงตรัสเรื่องต่างๆ ด้วยเนื้อหาที่ละเอียด ทรงใคร่ครวญก่อนทำ ทรงกระทำแต่สิ่งที่ดีตลอด และในสำนวนพระราชนิพนธ์นี้ ยังประกอบด้วยอุปมาถึง ๒ ครั้งด้วยกัน ทำให้มีเนื้อความชัดเจนยิ่งขึ้น และภาษานี้ยังบอกให้ทราบถึงพระทัยของพระองค์ด้วย

๔.๓.๒ สำนวนบอกศักราช

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงมีพระราชนิพนธ์วิธีบอกศักราชแปลกไปจากงานวรรณคดีบาลีที่ผ่านๆ มา คือ ทรงบอกศักราช เป็นตัวเลขไทย ดังนี้

๑. "ยคุเฆ ชานาคู ๑๒๐๐ สุกฺก มาฆ ๗ อิหิ ลิจฺยติ."^{๑๖}

ขอท่านผู้เจริญทั้งหลายจงทราบว่ หนังสือนี้ข้าพเจ้าเขียน เมื่อวันศุกร์ แรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๓ จุลศักราช ๑๒๐๐

^{๑๖} ประชุมฯ ๒/๑๘.

๒. "สุกมตฤ ๑๑๕๕ สุกเก ปุสฺสมาสุมหิ."^{๑๘}

สุกมัสตุ วันสุกร์ เดือนปุตตะ (เดือนยี่) จุลศักราช ๑๑๕๕

ตำนานบอกศักราช ทรงมีลักษณะเฉพาะของพระองค์ ด้วยการบอกอย่างละเอียดทั้ง วัน เดือน ปีขึ้นที่คำ เป็นต้น เหมือนกับตัวเลขไทยข้างต้น เช่น

๑. "ปญจนวุตฺตยาริกสตฺตฺตฺรสหสฺสเก สปฺปสํวจฺจเร ปุสฺสมาสฺส ชฺฌนฺหปฺกฺขสงฺขาเต หุตฺติยปฺกฺขิมฺหิ จตุตฺติยา คิถิยํ โสรวาราย."^{๑๙}

วันเสาร์ ๔ คำ ในปีที่ ๒ กล่าวคือข้างขึ้น เดือนยี่ ปีมะเส็ง ศก ๑๑๕๕

๒. "พุทฺธสฺส ภควโต ปรีนินฺพพานโต สตฺตาสีตฺตยาริกติสตฺตฺตฺรทฺวิสหสฺสสาสนายุมฺหิ มิค- สิริมาสฺส ชฺฌนฺหปฺกฺขปญฺจมิยํ โสรวาราย ปหิตฺมิทํ."^{๒๐}

ศาสน์นี้ ส่งไป ณ เสาร์ คิถิที่ ๕ แห่งชฺฌนหปักษ์ เดือนมิดสิระ เมื่อศาสนาอายุกาลได้ ๒๓๘๗ แต่กาลปรีนินพพานแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้า

วิธีบอกศักราชทรงใช้ศัพท์ อุตฺตร อธิก ต่อสังขยาต่างจากวิธีที่ใช้ในปัจจุบันดังนี้ พระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงใช้ อุตฺตร ศัพท์ ต่อสังขยานามและใช้ อธิก ต่อสังขยาคุณ ซึ่งต่างไปจากวิธี ใช้ในปัจจุบันนี้ ที่กำหนดเอา อุตฺตร ศัพท์ใช้ต่อสังขยาคุณ และใช้ อธิก ศัพท์ ต่อสังขยานาม^{๒๑} ผู้วิจัยจะได้ เปรียบเทียบให้เห็น ดังนี้

๑. ลักษณะการใช้ศัพท์พระจอมเกล้าฯปญจนวุตฺตยาริกสตฺตฺตฺรสหสฺสเก (ปญจนวุตฺ+อธิก+ สด+อุตฺตร+สหสฺส)

๒. ลักษณะการใช้ศัพท์ปัจจุบัน ปญจาสีตฺติวจฺจรุตฺตรติสตฺตาริกเทวสํวจฺจรสหสฺसानิ (ปญจาสีตฺ+สํวจฺจร+อุตฺตร+ติสตฺตานี+อธิก+เทว+สํวจฺจรสหสฺसानี)

นอกจากนี้ยังพบว่าการบอกศักราชในรูปคาถา โปรดใช้ศัพท์ อติกฺกนฺต และ อุปริ แทรก ด้วย เสมอ เช่น

๑.	"...ฯลฯ...	สมพุทฺธาจฺจยกาลโต
	ทฺวินฺนํ วุสฺสสหสฺसानํ	อติกฺกนฺตํ โมปริ

^{๑๘} หน้าเดียวกัน.

^{๑๙} ประชุมฯ ๒/๒.

^{๒๐} ประชุมฯ ๒/๓๔๐.

^{๒๑} กรรมการกองตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย, อธิบายบาลีไวยากรณ์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๖๔-๖๕.

เอกาทศเม วัสุมหิ ...ฯลฯ..."^{๘๒}
 พุทธศักราช ๒๐๑๑

๒. "ฯลฯ สมพุทธานุชาจรยกาลโต
 ทิวินัน วสุสสหัสสถาน อติกกนุดานโมปริ
 วสุเส ปณจนวุตมหิ ฯลฯ"^{๘๓}
 พุทธศักราช ๒๐๕๕

สำนวนทั้ง ๒ สำนวน คือ ร้อยแก้วและร้อยกรอง ทรงใช้สัจตมวีริยปฏิบัติประกอบกับนามศัพท์ หรือ ศัพท์สังขยาเสมอ ซึ่งเวลาแปลได้ความหมายว่า “ในปีที่.....” “ในวัน....” เสมอ

๔.๓.๓ สำนวนหนังสือสาส์นสนเทศ

หนังสือสาส์นสนเทศผู้วิจัยพบว่าเป็นบทมีความพิเศษกว่าบทอื่นๆ กล่าวคือเป็นบทมีความยาวมากกว่าปกติส่วนมากอยู่ในรูปของประโยคกรรมวาจก การวางศัพท์ไม่ได้เรียงไว้ตามลำดับของวากยสัมพันธ์ทำให้กำหนดได้ลำบาก เรียงลำดับเนื้อความซับซ้อน ผู้วิจัยได้แบ่งตามลักษณะการประพันธ์เป็น ๒ รูปแบบ คือ

๑. หนังสือสาส์นสนเทศในรูปแบบร้อยแก้ว

"ตถาคตสูตรหโต สมมาสมพุทฺธสุต กทาจิ กรหจิ โลเก พุชฺชนหิตาย พุชฺชนสุขาย โลกานุกมฺปาย อุปฺปชฺชฆมานสุต สุริยมณฑลโถปมสุต สาสนานุกาวสงฺฆาตปภาย สมผลสุต-ปริปาจิต เตสุต ภควโต อุปฺปตฺติสยจากรูชานกฺตมชฺฉิมชนปทเทสสุต ปุพฺพทกฺขิณทิสาย สณฺฐิต เตสุยารมฺภูเจ นานาชนากิณฺณาเนกรมฺภูจาภิปุชิตสุต มหิสฺสราธิปดินุทสุต ปรมชฺฉมิก-มหาราชวรสุต นิवासกฺตตาย มรคตมหามณิกชนุชฺชยพุทฺธปฏิมาปติภูชานสิริรัตนสาสุตา-รามาทิมหฺเจราริรมณียเจตฺติยภูชานากิลงฺกตตาย ปุฏฺเฐทนิยา รตนโกสินุทเทวมหานคร-นามาย ราชนานิยา ปาการพุกนฺตรารามภูเต ราชนิเวสนสุต ปุพฺพุตฺตร ทิสากามฺหิ ปติภูชิต-ชินสีหนามิกปฏิมาปติภูชานปวรนิเวสวิหาร เจว ตทनुตฺตเกสุ จ ปรมนิวาสรูตฺติยาทีสุ-เนวาสิกเกหิ ราชนาชฺชวชิรณฺณมกฺกุตฺตมมวฺสเถรวรปมฺเขหิ อมฺเหหิ ทสฺหิ ฌมฺมยฺตุตฺติเกรา-นุเถเรหิ อิหฺม เมตฺตยาภิชฺฌมาสยสมฺภูตฺตสาสนสนฺเทศปณฺณํ ลงฺกาทีเป เสงฺฆณฺฑทสิริวฑฺฒนปุเร

^{๘๒} ประชุมฯ ๒/๖๒.

^{๘๓} อ้างในหน้าเดียวกัน.

หยศิริวาสิณี คุณรัตนากิธานชมรมกิตติมมหาสงฆนายกที่ปงฺกกรรตน โชตินามกานุนายกคุณุเถร-
วารานํ ปุพฺเพ สาสนเปตกานํ ปฏิสาสนนิเวทนตุถํ เปตติ."^{๘๔}

ในจำนวนหนังสือสาสนเทศน์ ทั้งหมดเป็นประโยชน์กรรมมาจาก ประโยคเดียว แต่ศัพท์คุณนาม
ทั้งหมดนั้นเป็นสมาสทอ้ง และมีบทขยายที่ยาว เช่น ศัพท์ขยาย อมุเหหิ มีดังนี้ เนวาสิกะหิ ราชานุชวชิร-
ญาณมกุฏสมมตวิสเถรวรปมุเขหิ ทสหิ ชมมยุดติกเถรานุเถเรหิ เป็นต้น

๒. หนังสือสาสน์สนเทศน์ในรูปร้อยกรอง

"อิหํ โข สีหพทีปสุมี	สถฐิตานํ มหะสิโน
เจตียนมเนกานํ	อภิวทนสาสนํ
สุทธานนิตทยาญาณ-	คุณณณวสุต ตาทิโน
สาสนสุต จิรํ กาลํ	ปติฏฺฐานปวตฺตเน
สุยามิสุสราธิราชสุต	อาณาย เขตตฺตสถฐิต
คชาภินฺเณ สุยามรฎฺเจ	สถฐิต นครุตฺตเม
รมเม รตนโกสนท-	เทวาทิธานวิสสุเต
อุตฺตมคฺคณนิพิมฺพ-	สิริยา สุวิโรจิต
ปาการพฺกนฺตราราม-	ภูเต ชมมคณาลเย
ปุพฺพุตฺตราย ทิสาย	สุยามินุทสุต นิเวสนา
สถฐิต มหา เจว	ฐเปน ปฏิมาย จ
นามเนน ชินสีหยา-	ภคายุตฺตรเทสิโต
อลงฺกตฺสุมี ปวร-	นิเวสนามเก สุก
วิหารเ อุโปสคฺคมุหิ	จิตฺตกมฺมุปโสภิต
สนฺนินฺนินเนน สงฺฆเนน	ชมมยุดติกวาทีนา
คณิสฺสตรปมุเขน	มหา สตโตตฺตตรี
เจตฺยานํ ปุชนตฺถาย	ฐิตานํ คมฺพพปณฺณิเย
สกํ เทหํ กตฺวาน	สมฺมเนตฺตฺวาน เปตติ." ^{๘๕}

ลักษณะของภาษาในพระราชนิพนธ์ทั้ง ๒ นี้มีความแตกต่างกันมากเรื่องการใช้ศัพท์ และวิธีวาง
ศัพท์วิเสสนะ ดังนี้

^{๘๔} ประชุมฯ ๒/๕๐๔.

^{๘๕} ประชุมฯ ๒/๕๗๒.

ร้อยแก้วสามารถวางศัพท์ได้ตามเนื้อความแห่งภาษาไทย เช่น นิวาสภูตตาย มรดกมหามณิกษนุช-
มยพุทธปฏิมาปติภูฐานสิริรัตนสาสุตารามาทิมหุเจราภิรมณียเจดีย์ภูฐานาภิลงกตตาย ปุฎฎเภทนียา รตน-
โกสินุทเทวมหานครนามาย เป็นคุณขยายศัพท์ว่า ราชธานีฯ ซึ่งลักษณะดังกล่าวนี้มีไม่มีในร้อยแก้ว

ร้อยกรองมีศัพท์หลากหลายในการใช้ เช่น ศัพท์ที่ใช้ในความหมายว่า “ชื่อว่า...” มี อภิธาน,
อภยาคต, นามก ดังนี้

จึงสรุปได้ว่า ร้อยแก้วสามารถใช้บทสมาชขยายได้มาก ส่วนร้อยกรองมีการใช้ศัพท์ได้หลาก
หลายมากกว่า

๔.๔ การใช้ภาพพจน์ภาษาบาลีในพระราชนิพนธ์

วรรณกรรมภาษาบาลีทุกงานมีความไพเราะสละสลวย ทั้งรูปคำและเนื้อหาตลอดถึงโครงสร้าง
ของประโยค ลักษณะนี้ ทั้งหมดเกิดขึ้นได้ด้วยความเข้าใจในหลายบริบท เช่น ความเข้าใจในเรื่องที่กำลัง
เขียน เข้าใจเรื่องภาษา เข้าใจในบทบาทตัวละคร มีอารมณ์แห่งความสวยงาม เชื่อกเขียน งานวรรณกรรมนั้น
จึงออกมาด้วยความมีคุณภาพเป็นอมตะตลอดกาล งานภาษาบาลีในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เช่น
เดียวกัน พระองค์ทรงประกอบด้วยความสมบัติข้างต้นนั้น ผู้วิจัยจะได้ศึกษาภาพพจน์ในภาษาบาลีของพระ
องค์ เช่น

พุทธวารหุตวารตาทิคุณาภียุตโต
 สุตธาภิญาณกรุณาหิ สมากตตโต
 โโพเชติ โย สุชนตํ กมลํว สุโร
 วนุทามหํ ตมรณํ สิริสา ชินนุทํ.^{๘๖}

พระราชนิพนธ์บทนี้ ทรงใช้ศัพท์ว่า สุชนตํ หมายถึง หมู่ของสาธุชน คือ ประชาชนทั้งหลายที่
ปฏิบัติดี ให้เบิกบาน เปรียบเสมือนพระอาทิตย์ยังดอกบัวให้บานได้ ทรงให้อูปรมาให้เห็นภาพชัดเจน ของ
ผู้ได้รับรสแห่งพระธรรมของพระพุทธเจ้า ทรงใช้ศัพท์นินบาตอุปมาอุปมัย คือ “ว”

กาลานี้ยังพบว่าทรงใช้ศัพท์ที่เป็นไวยากรณ์ของพุทธคุณคือพระบริสุทธิ์คุณ พระปัญญาคุณ และ
พระกรุณาคุณ ด้วยศัพท์ที่ว่า สุตธาภิญาณกรุณาหิ สมากตตโต (สุตฺธ-อภิญาณ-กรุณา) ในที่สุดของ
ศัพท์ ๓ บาท ลงท้ายด้วยสระโอ ทำให้สวดได้ง่ายขึ้น

^{๘๖} ประชุมฯ ๑/๑๒.

อุปมาบางแห่งไม่ทรงใช้ ศัพท์นิบาตเลยก็มี แต่ทรงใช้ความหมายของศัพท์เป็นตัวอุปมา เครื่องเปรียบเทียบ อุปมาพระพุทธรเจ้าเหมือนดวงดาวอันเอกของโลก

โลเกกจกขุมตุลากลปญจกขุ

โลเกกสารมชรรารมมสาร

โลเกกพนุฐมรวินุสหายพนุฐ

โลเกกจารุติลกั ลิสสา นمامิ.^{๘๖}

พระราชนิพนธ์บทนี้ ทรงมีพระประสงค์ให้ทราบถึงพระจักขุคือสมบัติของพระพุทธรเจ้า ๕ คือ

๑. มังสจักขุ ดาเนื่อ คือทรงมีพระเนตรอันงาม มีอำนาจ เห็นแจ่มใส ไว และเห็นไกล

๒. ทิพพจักขุ ดาทิพย์ คือทรงมีพระญาณเห็นหมู่สัตว์ผู้เป็นไปต่างๆ กันด้วยอำนาจกรรม

๓. ปัญญาจักขุ ดาปัญญา คือ ทรงประกอบด้วยพระปัญญาคุณยิ่งใหญ่ เป็นเหตุให้สามารถตรัสรู้ อริยสังขาร

๔. พุทธจักขุ ดาพระพุทธรเจ้า คือทรงประกอบด้วยอินทรีย์ปโรปริยัตตญาณ และอาสยานุสยญาณ เป็นเหตุให้ทรงทราบอรรถาสัยและอุปนิสัยแห่งเวไนยสัตว์ฯ

๕. สมันตจักขุ ดาเห็นรอบ คือ ทรงประกอบด้วยพระสัพพัญญุตญาณ^{๘๗}

ด้วยที่พระพุทธรเจ้าทรงประกอบด้วยพระจักขุทั้ง ๕ ประการนี้ ทรงใช้ศัพท์ โลเกกจกขุ หมายถึงพระพุทธรเจ้าทรงเป็นดวงดาวอันเอกในโลก ทรงใช้ศัพท์ไวพจน์พระนิพพานว่า สารมชรรารมมสาร หมายถึง มีธรรมไม่แก่ไม่ตายเป็นแก่นสาร ทรงอุปมาโดยไม่ใช้ศัพท์นิบาตบอกอุปมาอุปมัย และการใช้ศัพท์ที่มีความสวยงามเป็นอสังการชนิดยมก ซ้ำคำ ๓ พยางค์ คือ โลเกก ทั้ง ๔ บาท แสดงถึงพระปรีชาสามารถของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ

^{๘๖} ประชุมฯ ๒/๓๒๖.

^{๘๗} พระเทพเวที (ประยูรค์ ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๑๕๐-๑๕๑. อ้างถึงใน พ.ม. ๒๕/๕๑/๕๒.